

Representation of environmental cultural norms in Bakhtiari folk literature

Ebrahim Zaheri Abdevand¹, R. Karimi Noroldin vand²

Recived:24/1/2021

Accepted: 31/10/2021

Abstract

Folk literature plays a prominent role in recognizing different types of attitudes and cultural norms of ethnic groups to various aspects of life, including environmental issues because this type of literature affects not only the institutionalization of these issues, but also their construction in any society. Accordingly, this research investigates the environment-related cultural norms in common Bakhtiari folk poems and tales in Chaharmahal and Bakhtiari and Khuzestan provinces using the documentary method and analytical-descriptive approach, and provides answer to this question: What is the role of the environment in the formation of Bakhtiari folk literature? and, what cultural norms (beliefs) about the environment have been reflected in this literature? The results of this research show that Bakhtiari folk literature is an animal-plant-based literature and cultural norms in the area of environment have been represented in this literature, such that to preserve the hunt, factors such as age, gender, and hunting time have been considered, and in order to prevent the cutting of trees, the issue of their sanctity and regarding them as the symbol of life has been addressed. Of course, besides positive cultural norms, there are some inappropriate beliefs, such as the negative attitude toward some animals, plants, and trees, causing damage to the environment.

Keywords: *Bakhtiari folk literature, environment among Bakhtiari people, cultural norms and folk literature, folk literature and animals.*

¹ Corresponding author, Assistant Professor, *Persian Language and Literature Department, Faculty of Humanities, Shahrekord University and Bakhtiari Research Institute*, Shahrekord, Iran; orcid; 0000-0003-3472-8318 Zaheri@sku.ac.ir

² University Instructor, Department, Faculty, Farhangian University of Shahrekord, Shahrekord, Iran; rohalla_karimi@yahoo.com

Extended Abstract**1. Introduction**

Learning oral and folk literature is of paramount importance because this literary genre, as a subset of the folk culture, has its roots in the past of ethnic groups and nations and in people's lives, and its study is indicative of ethnic traditions and human values. This literature includes social life, way of living and customs, taste and aesthetics, good human actions and behaviors, and in other words, the history of human evolution, and without studying and learning folklore issues [especially in the area of environmental issues], the progress of society is delayed (Zulfaqari, 2017: 10; Tamim-Dari, 2011: 17); Therefore, studying the folk literature to find out the existing beliefs, especially about the environment is essential, and accordingly, attempts were made in this research to study Bakhtiari folk literature.

Research Question(s)

The present research seeks to answer this question: what is the role of the environment in the formation of Bakhtiari folk literature? What cultural norms (beliefs) about the environment have been reflected in this literature? and what role do these norms play in preserving or causing damage the environment?.

2. Literature Review

Regarding Bakhtiari culture, Bakhtiari folk poems have been collected in books, such as Barzegari's Poems and Migration in Bakhtiari Culture by Ruhollah Karimi (2018), Bakhtiari People's Folklore by Qanbari Adivi (2012), Bakhtiari's Music and Songs by Poreh (2002), Bakhtiari Culture by Khosravi (1992), Understanding and Evaluation of Bakhtiari Music by Lak (2005), Bakhtiari Ethnic Encyclopedia by Davoudi Hamuleh (2014), Materials for the Study of Bakhtiari Dialect by Zhukovsky (2017), and History of Literature in Bakhtiari Tribe by Asmand (2001). However, it should be noted that the environment-related cultural norms in literature, especially folk literature have not been represented in the above mentioned works. In the present research, for the first time, this issue is investigated in detail.

3. Methodology

The data were collected using the field study, library method, and *document analysis procedure* in such a way that after studying documents and talking to knowledgeable people, beliefs and poems

related to the environment were collected. The collected materials were then categorized and finally described and analyzed.

Results

Different cultural norms regarding the way of using the environment and establishing a relationship with it have been established in Bakhtiari tribe such that by relying on the moral, rational and emotional reasons, the people are asked to avoid excessive hunting and the hunters are asked to pay attention to the age and gender of the hunt and hunting time to preserve the species of the hunt. Moreover, animal cruelty has been represented as an undesirable issue and people have been prevented from annoying animals by establishing ethical standards. In order to prevent cutting of the trees, the sanctity of trees and regarding some of them as the symbol of life has caused the tree to be positioned in a special place in this culture and caused people to avoid cutting some of them. By giving emotional reasons, children are asked not to harm the birds and not to destroy their nests. With regard to milking animals, there is a belief indicating that a person who excessively milks animals will not achieve salvation in this world and hereafter. In addition, some of the occupations leading to the cessation of reproduction of animals and causing damage to their survival have been negatively represented. Many animal species have been known to be transformed from humans in Bakhtiari culture. This causes animals transformed from good people to be treated with kindness and pity. However, some beliefs in this culture may ensue destructive environmental consequences. For example, animals, such as boar and bear are known to be transformed from bad humans, therefore, they were/are hunted excessively, or some birds, such as crow are known as the symbol of ominousness and flawedness, causing a negative attitude toward this bird.

References

Books

- Aminzadeh, Behnaz;(2003) "Religious worldview and environment an introduction to Islam's attitude towards nature"; *Environmentology*. 28(30): 97-106.
- Anizadeh, Ali; (2019) *Fountain in the culture of Iranian people*; Tehran: Publications of the IRIB.
- Bates, Daniel; (2000) *Plog; Fred; Cultural Anthropology*; Translated by Mohsen Salasi; Tehran: Scientific.
- Farahi Farimani, Maryam; Haqiqatbin, Mahdi; (2016) "Exploration of Iranian perception in exposure to nature"; *Quarterly of Iranian Islamic City*, 24, PP: 33-42.

- Farhadi, Morteza; (2011) "Environmental crisis in Iran and the need to review folk knowledge and national culture solutions"; Monthly Social Science Book, 41, PP: 16-31.
- Green, Miranda; (1997) Celtic Myths; Abbas Mokhber; Tehran: Markaz Publications.
- Hassan, Zolfaqari; (2017) Folk Language and Literature of Iran; Tehran: SAMT.
- Hosseini, Bijan; (1998) Bakhtiari folk poems and songs, including descriptions of wars and epics; Isfahan: Shahsavari Publications.
- karimi Nuroldinvand, Rouhollah; Rezayi, Hamid; (2020) Doroudgarian, Farhad; "A Content Analysis of Hunting Poem in Bakhtiari's Culture", Bimonthly magazine of Culture and Folk Literature, 8 (31) :157-182.
- Kianpour, Masoomeh, Fayazi; (2017) Sadat Maryam; "Environmental Themes in Gilki's Poems Based on the Ecological Criticism Approach"; Contemporary Persian Literature; Research Institute of Humanities and Cultural Studies. 7(3): 43-69.
- Kohen, Bruce; (2011) Introduction to Sociology; Translated by Gholam Abbas Tavassoli and Reza Fazel; Tehran: SAMT.
- Qanbari Adivi, Abbas; (2007) "Birds in Bakhtiari folklore"; Najva-ye Farhang. 4:95-106.
- Safari, Jahangir; Zaheri Abdevand, Ebrahim; Reisi, Hojatullah; (2011) "A look at creation in folk tales of Chaharmahal and Bakhtiari province"; Proceedings of the national conference on local singers and local literary writers of Iran, Yasouj, pp. 334-339.
- Salehi, Sadeq et al., (2013) "Education and environment (attitude, awareness and environmental behaviors of students)"; Journal of Educational Sciences. 20(6) 2: 171-190.
- Shahni, Arsalan; (2013) " Hunting rituals in Bakhtiari culture"; ghome-lor. Blogfa. Com.
- Shobeyri, Mohammad. (2017) "An Investigation into the Role of Thinking Styles and Environmental Behavior and Attitudes among High School Students", Quarterly Journal of Education, 33 (2): 41-66.
- Tamim Dari, Ahmad; (2011) Folk Culture; Tehran: Mahkameh.
- Zapf, Hubert. (2013) "The Status of ecological criticism: Literature as cultural ecology"; about ecological criticism. Compilation, introduction and editing by Zahra Parsapour; Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies.
- Zhukovsky, Valentin; (2017) Materials for the study of Bakhtiari dialect; Translated by Mehdi Dadras and Maryam Shafaghi; Tehran: Allameh Tabatabaei University Publications.

فصلنامه

سال ۱۹، شماره ۷۸، زمستان ۱۴۰۱، ص ۱۹۷-۲۱۶

مقاله پژوهشی

DOI: <https://doi.org/10.2634/Lire.19.78.8>

DOR: [20.1001.1.17352932.1401.19.78.9.9](https://doi.org/20.1001.1.17352932.1401.19.78.9.9)

بازنمایی هنجارهای فرهنگی محیط‌زیستی در ادب عامهٔ بختیاری

دکتر ابراهیم ظاهری عبده‌وند^{۱*}؛ دکتر روح‌الله کریمی نورالدین وند^۲

پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۸/۹

دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۱۱/۵

چکیده

در این پژوهش به بررسی هنجارهای فرهنگی مربوط به محیط‌زیست در اشعار و قصه‌های عامهٔ بختیاری رایج در استانهای چهارمحال و بختیاری و خوزستان با روش اسنادی و با رویکرد توصیفی-تحلیلی پرداخته و به این پرسش‌ها پاسخ داده می‌شود که محیط‌زیست در شکل‌گیری ادبیات عامهٔ بختیاری چه نقشی دارد؛ در این ادبیات، چه هنجارهای فرهنگی (باورها و اعتقاداتی) دربارهٔ محیط‌زیست بازتاب یافته است؟ نتایج پژوهش نشان می‌دهد که ادبیات عامهٔ بختیاری، حیوانی-گیاهی است. در این ادبیات، هنجارهای فرهنگی‌ای در زمینهٔ محیط‌زیست بازنمایی شده است؛ چنانکه برای حفظ نخجیر به عواملی چون سن، جنس و زمان شکار، توجه، و برای جلوگیری از قطع درختان به تقدس آنها و نماد زندگی قرار دادنشان پرداخته شده است. البته در کنار هنجارهای فرهنگی مثبت، برخی از باورهای نامناسب مانند نگاه منفی به برخی از حیوانات، گیاهان و درختان وجود دارد که این امر، موجب آسیب رساندن به محیط‌زیست می‌شود.

کلیدواژه‌ها: ادب عامهٔ بختیاری، محیط‌زیست نزد بختیاری‌ها، هنجارهای فرهنگی و ادب عامه، ادب عامه و حیوانات.

۱. استادیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهرکرد - نویسنده مسئول

Zaheri@sku.ac.ir

orcid: 0000-0003-3472-8318

rohalla_karimi@yahoo.com

۲. دانش‌آموخته دکتری و مدرس دانشگاه فرهنگیان شهرکرد

۱. مقدمه

مبنای رفتار افراد در هر جامعه، هنجارهای فرهنگی است؛ هنجارهایی که سبب می‌شود افراد در هر جامعه، رفتار خاصی از خود نشان دهند و بر مبنای تعیین شده عمل کنند. این هنجارها از هر فرهنگی به فرهنگ دیگر، متفاوت است و صورتهای مختلفی دارد؛ برای نمونه ارزشها که احساسات ریشه‌دار و عمیقی است، مبنای رفتار جامعه را تعیین می‌کند. آداب و رسوم، شیوه‌های رفتاری است که در جامعه وجود دارد. رسوم اخلاقی، رفتارهای درست و نادرست را در بر می‌گیرد و این رسوم در نظام حقوقی و آموزشهای دینی هر جامعه متبلور می‌شود (کوئن، ۱۳۹۱: ۵۸).

محیط زیست و شیوه برخورد با آن از جمله زمینه‌هایی است که از گذشته‌های دور تاکنون، هنجارهای فرهنگی مختلفی درباره آن شکل گرفته است؛ چنانکه در ایران پیش از اسلام، نوعی نگاه الوهیت و تقدس‌آمیز به جلوه‌های مختلف طبیعت و محیط زیست دیده می‌شود؛ اما بعد از اسلام، این نگاه تقدس‌آمیز، دیگر وجود ندارد و طبیعت ابزاری می‌شود برای شناخت و نزدیک شدن به خداوند و شاید به همین دلیل است که برخی از آن به کتاب تکوین الهی تعبیر کرده‌اند (فرهی فریمانی و حقیقت‌بین، ۱۳۹۵: ۳۷). در دوره معاصر به دلیل تأثیرپذیری از اندیشه‌های مدرن، انسان فراتر از طبیعت دانسته شده که نتیجه این نگرش، استفاده همه جانبه از طبیعت و سرانجام تخریب آن بوده است. بر این اساس، امروزه بسیاری از طرفداران محیط زیست بر این باور هستند که برای حفظ آن به شکل‌گیری هنجارهای فرهنگی جدید و بویژه احیای نگرشهای دینی و سنتی و حمایت‌های اخلاقی نیاز است؛ اموری که زیربنای حفاظت زیست محیطی به شمار می‌رود (امین‌زاده، ۱۳۸۱: ۹۸). این امر سبب شده است تا در اسناد و دستورکارهای مختلف نیز به آموزش افراد برای تغییر نگرش آنان در این زمینه تأکید شود. در واقع آموزش به عنوان یکی از راهکارهای مهم برای مقابله با تهدیدات زیست محیطی، اهمیت یافته و بدین سبب، آموزش زیست محیطی، مورد توجه بیشتر کشورهای جهان قرار گرفته است. طی سالیان آینده، بیشتر کشورهای جهان، آموزش زیست محیطی را در نظام آموزش رسمی و غیررسمی خود قرار خواهند داد (صالحی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۷۲)؛ زیرا در بسیاری از پژوهشها نشان داده شده است که بین میزان آگاهی زیست محیطی (هنجارهای فرهنگی)، نگرش و رفتارهای شکل گرفته در این زمینه، رابطه‌ای مثبت

_____ بازنمایی هنجارهای فرهنگی محیط‌زیستی در ادب عامهٔ بختیاری

و معنادار وجود دارد (شیرازی، ۱۳۹۶: ۴۸).

ادبیات می‌تواند در این زمینه نقش مهمی داشته باشد؛ زیرا نشان‌دهندهٔ هنجارهای فرهنگی و دانش بومی مربوط به محیط زیست در هر فرهنگی است؛ بنابراین با بررسی آن، می‌توان نقاط قوت و ضعف هر فرهنگی را دربارهٔ محیط زیست شناخت و هم‌اینکه به عنوان ابزار آموزشی از آن استفاده، و هنجارهای فرهنگی لازم را در جامعه نهادینه کرد. «ادبیات همیشه رسانهٔ بوم‌شناسی فرهنگی بوده است؛ یعنی از این جهت که ادبیات رابطهٔ نظام‌های فرهنگی رایج را با پیشفرض‌های جدید بر اساس نیازها و نمودهای طبیعی انسان و غیرانسان به صحنه کشیده و واکاوی کرده است» (زلف، ۱۳۹۲: ۱۲۱). ادبیات بویژه ادبیات عامه دربرگیرندهٔ باورها، دانش و تجربیات هزاران سالهٔ بشر دربارهٔ زندگی و به خصوص شیوهٔ برخورد با محیط زیست است؛ باورهایی که امروزه نیز می‌توان از آنها برای تغییر نگرش افراد به محیط زیست و حفظ آن استفاده کرد؛ امری که مورد توجه نظام‌های بین‌المللی نیز قرار گرفته است:

این باورها بیش از آنچه در وهلهٔ اول به نظر می‌رسد در حفظ محیط زیست و منابع طبیعی و بانک‌های ژن هر سرزمین مؤثر بوده است به طوری که در دهه‌های اخیر، توجه سازمان‌های بین‌المللی، همچون یونسکو را به خود معطوف ساخته به صورتی که به گردآوری و کشف چنین نظام‌های عقیدتی در مناطق مختلف جهان پرداخته است (فرهادی، ۱۳۹۰: ۲۶).

۱۹۹ یادگیری ادبیات شفاهی و عامه، اهمیت بسیار دارد؛ زیرا این گونهٔ ادبی به عنوان زیرمجموعهٔ فرهنگ عامه در گذشتهٔ اقوام و ملل و در زندگی مردم ریشه دارد و مطالعهٔ آن، گویای ستهای قومی و ارزشهای انسانی است. این ادبیات دربرگیرندهٔ زندگی اجتماعی، طرز معیشت و آداب و رسوم، ذوق و زیبایی‌شناسی، رفتار نیکوی انسانی و به عبارتی تاریخ تکامل بشری است و بدون بررسی و آموختن مسائل فولکلور [بویژه در زمینهٔ مسائل محیط زیست]، پیشرفت جامعه به تأخیر می‌افتد (ذوالفقاری، ۱۳۹۶: ۱۰؛ تمیم‌داری، ۱۳۹۰: ۱۷)؛ بنابراین بررسی ادبیات عامه برای پی بردن به باورهای موجود بویژه دربارهٔ محیط زیست، ضروری است که بر این اساس در این پژوهش کوشیده می‌شود ادبیات عامهٔ بختیاری بررسی، و به این پرسش‌ها پاسخ داده شود که محیط زیست در شکل‌گیری ادبیات عامهٔ بختیاری چه نقشی دارد؛ در این ادبیات، چه هنجارهای فرهنگی (باورها و اعتقاداتی) دربارهٔ محیط زیست بازتاب یافته است؟ این هنجارها در

حفظ یا آسیب‌زدن به محیط زیست چه نقشی دارد؟

۱-۱ روش پژوهش

روش جمع‌آوری داده‌های پژوهش، میدانی و کتابخانه‌ای و تحلیل اسنادی است؛ بدین صورت که بعد از مطالعه اسناد و گفت‌وگو با افراد آگاه، باورها و اشعار مربوط به محیط زیست جمع‌آوری، و سپس مطالب مقوله‌بندی، و سرانجام به توصیف و تحلیل آنها پرداخته شد.

۱-۲ پیشینه پژوهش

تاکنون در زمینه ارتباط ادبیات با محیط زیست، چندین اثر نوشته شده است که به برخی از آنها اشاره می‌شود: زهرا پارساپور در مقالات و کتابهای خود مانند *نقد بومگرا*، رویکردی نو در *نقد ادبی* (۱۳۹۱)، *ادبیات سبز* (۱۳۹۵) و *نقد بومگرا* (۱۳۹۲) به بررسی رابطه ادبیات با محیط زیست و تحلیل چند اثر فارسی در این زمینه چون شعر ناصر خسرو، داستانهای صادق هدایت و صادق چوبک پرداخته است. در زمینه شعر و داستان فارسی، مقاله‌هایی چون *نقد بومگرایانه دفتر شعر «از زبان برگ» سروده محمدرضا شفیعی* (۱۳۹۶) و *نقد زیست‌بومگرایانه داستانی کوتاه از غلامحسین ساعدی* (۱۳۹۷) نوشته شده است. در زمینه ادبیات گویشی می‌توان به مقاله کیانپور و فیاضی (۱۳۹۶) درباره مضامین زیست محیطی در اشعار گیلکی بر اساس رویکرد نقد بوم‌گرا اشاره کرد. تنها فرهادی (۱۳۹۰) در مقاله «بحران محیط زیست در ایران و لزوم بازنگری به دانشهای مردمی و راهکارهای فرهنگ ملی» به اهمیت این موضوع در ادبیات عامه توجه نشان داده و چند مثل نیز در این زمینه تحلیل کرده است. آنی‌زاده نیز در کتاب چشمه در فرهنگ مردم ایران (۱۳۹۸) نیز به نقش برخی از باورها در زمینه صیانت از محیط زیست از جمله چشمه‌ها و درختان اطراف آنها اشاره کرده است. در زمینه فرهنگ بختیاری در کتابهایی چون اشعار برزگری و کوچ در فرهنگ بختیاری از روح الله کریمی (۱۳۹۸)، فولکلور مردم بختیاری از قنبری عدیوی (۱۳۹۱)، موسیقی و ترانه‌های بختیاری از پوره (۱۳۸۱)، فرهنگ بختیاری از خسروی (۱۳۷۰)، شناخت و بررسی موسیقی بختیاری از لک (۱۳۸۴)، ترانه‌ها و مثل‌های بختیاری از عبدالهی موگویی (۱۳۷۲)، اشعار و ترانه‌های عامیانه بختیاری از حسینی (۱۳۸۶)، *دانشنامه قوم بختیاری* از داوودی حموله (۱۳۹۳)، *موادی برای مطالعه گویش بختیاری* از ژوکوفسکی (۱۳۹۶) و تاریخ

_____ بازنمایی هنجارهای فرهنگی محیط‌زیستی در ادب عامهٔ بختیاری

ادبیات در قوم بختیاری از آسمند (۱۳۸۰)، اشعار عامهٔ بختیاری جمع‌آوری شده است؛ اما گفتنی است در این آثار به بررسی بازنمایی هنجارهای فرهنگی مربوط به محیط زیست در ادبیات بویژه ادبیات عامه پرداخته نشده است که در پژوهش پیش‌رو برای نخستین بار این موضوع، مفصل بررسی می‌شود.

۲. بحث و بررسی

۲-۱ نقش محیط زیست در شکل‌گیری ادبیات عامهٔ بختیاری

شیوهٔ زیست بختیاری‌ها، بیشتر بر شکار، دامداری و کشاورزی مبتنی بوده است که این شیوه، نشان از رابطهٔ تنگاتنگ زندگی این ایل با طبیعت دارد به گونه‌ای که تأثیر این موضوع را بر جنبه‌های مختلف زندگی آنان از جزئی‌ترین کارها مانند نامگذاری افراد تا کلی‌ترین آنها مانند باورها و آداب و رسوم گوناگون می‌توان مشاهده کرد. ادبیات عامهٔ بختیاری نیز از این امر بی‌تأثیر نبوده است به گونه‌ای می‌توان گفت ادبیات آنان، حیوانی- گیاهی است؛ یعنی حیوانات و گیاهان عناصر اصلی و سازندهٔ این نوع ادبیات هستند و در واقع نقش‌مایهٔ این ادبیات را عناصر محیط زیست تشکیل می‌دهد. بسامد فراوان گونه‌های شعر و اشعار مربوط به شکار (اشعار صیادی)، اشعار کشاورزی (اشعار برزگری به عنوان یکی از گسترده‌ترین گونه‌های شعر بختیاری) و اشعار مربوط به دامداری (اشعار کوچ و شبانی)، قصه‌های مربوط به حیوانات، گیاهان و پرندگان (مانند قصه‌های شیر روباه، گرگ و روباه، آهو بچه، کره اسب سیاه و شب‌نشینی حیوانات) و ضرب‌المثل‌های ساخته‌شده بر اساس عناصر طبیعت، نشان‌دهندهٔ این است. انواع جانداران و گیاهان، عناصر سازندهٔ این ادبیات است؛ چه به عنوان موضوع محوری و چه به عنوان دستمایه‌ای برای ساخت تصاویر و انتقال درونمایه‌های گوناگون. بر این اساس می‌توان گفت محیط‌زیست از مهمترین عناصر شکل‌گیری ادبیات عامه در فرهنگ بختیاری و از جمله موضوعات مطرح در این ادبیات نیز دغدغه‌های زیست محیطی است؛ چراکه شیوه‌های بهره‌برداری از محیط‌زیست در فرهنگ بختیاری بر طبیعت تأثیرگذار بوده و همین امر سبب شده است تا دغدغه‌های زیست محیطی در این فرهنگ شکل بگیرد که این دغدغه‌ها به منزلهٔ هنجارهای فرهنگی در ادبیات عامهٔ آنان نیز بازتاب یافته است.

۲۰۱

فصلنامه پژوهش‌های ادبی سال ۱۹ شماره ۷۸، زمستان ۱۴۰۱

۲-۲ بازتاب هنجارهای فرهنگی مربوط به شکار پرندگان و حیوانات در ادبیات عامهٔ بختیاری
 روش شکار از نخستین شیوه‌های بشری برای تأمین مواد غذایی بوده است.

انسانها و نیاکان انسان‌نمایان، بیش از چهار میلیون سال است که روی کرهٔ زمین زندگی می‌کنند و در بیش از ۹۹ درصد این زمان، هیچ‌گونه محصولی را کشت نکردند. در این مدت، انسانها با شکار جانوران و گردآوری گیاهان خودرویی که در زیست‌بومهایشان می‌رویدند، زندگی می‌کردند (بیتس و پلاگ، ۱۳۸۷: ۱۶۳).

این روش گردآوری غذا در دورهٔ معاصر بسیار کم کاربردتر شده است؛ با این حال هنوز نشانه‌هایی از آن در میان قبایل مختلف دیده می‌شود. در فرهنگ بختیاری نیز با توجه به محیط کوهستانی و وضعیت زیست‌مبئی بر زندگی عشایری، این روش هنوز وجود دارد و چه برای پر کردن اوقات فراغت و چه برای تأمین پروتئین مورد نیاز به شکار انواع حیوانات و پرندگان پرداخته می‌شده که زیاده‌روی در این امر، موجب آسیب‌رساندن به برخی از گونه‌های جانوری و انقراض آنها شده است. البته در گذشته باورها و قوانینی در عرف وضع شده بود که نشان می‌دهد در فرهنگ عامهٔ بختیاری، دغدغه‌های زیست‌محیطی وجود داشته است که عمل بر مبنای آنها موجب می‌شد از شکار بی‌حساب جانوران جلوگیری شود. این باورها معمولاً به شیوه‌های مختلف بویژه اشعار عامه در جامعه نهادینه می‌شد و افراد به رعایت آنها ملزم بودند؛ برای نمونه در بیت زیر نشان داده شده است که در این فرهنگ، بسیاری از افراد دغدغهٔ حفظ حیوانات شکاری را داشته و دیگران را از ویران کردن کوه و از بین بردن نخچیران، باز می‌داشته‌اند:

ای صیادون آی، گُه‌نه نَکنین ویر بیو بریم هونه خومو گوشت بخوریم سیر^۱
 (بازفتی کریمی، بازفت)

ay siyādūn ay, kohne nakonin vir / biyaw berim hūne xomū gūšt boxorim sir
 ای صیادان! کوه را ویران نکنید، به خانه ما بیایید و سیر گوشت بخورید.

این بیت، این انتظار را در افراد به وجود می‌آورد که به طبیعت و حیوانات نگاه ابزاری نداشته باشند؛ یعنی این‌گونه نیندیشند که حیوانات کوهی، ابزاری در خدمت انسان هستند و می‌توان به هر شکلی با آنها برخورد کرد، بلکه در این گونه ابیات، این انتظار ایجاد می‌شود که موجودات زنده، خود ارزش ذاتی دارند و باید برای آنها حق حیات قائل شد.

_____ بازنمایی هنجارهای فرهنگی محیط‌زیستی در ادب عامهٔ بختیاری

در فرهنگ بختیاری برای شکار گونه‌های مختلف، معمولاً به سن جاندار توجه می‌شده است و از شکار گونه‌های جوان خودداری می‌شد که در زاد و ولد نقش مهمی داشتند؛ چنانکه در اشعار زیر به شکارچیان توصیه می‌شود از شکار بزهای کوهی جوان خودداری کنند. سراینده برای ترغیب مخاطب خود، بز چهارساله را به شکارچی تشبیه می‌کند که وجه‌شبه آن دو، جوانی است. این تشبیه، سبب می‌شود تا شکارچی جوان، بداند مثل خود او، بزهای جوان نیز حق ادامهٔ زندگی دارند و باید زاد و ولد کنند؛ بنابراین از شکار آنها باید خودداری کرد. در مقابل در این اشعار، پیری تداعی‌کنندهٔ ناتوانی و مرگ، و بدین سبب، شکار بزهای پیر، جایز دانسته شده است:

تیر وُر ای چارسال مَو، چی خُت جَوونه بو وُر نُه سال، پیر ناتوونه
(ژوکوفسکی، ۱۳۹۶: ۲۲۷)

tir vor i çâr sâl mava, çi xot jawûne / beve wor noh sâl, pire nâtavûne

به این بز یا قوچ کوهی چهار ساله، تیر نیندازید؛ چراکه همچون خود شما جوان است. تیر به بز نُه ساله بیندازید که پیر ناتوان است.

در این فرهنگ به سبب این اعتقاد، که نوجوانان، هنوز بهره‌ای از زندگی نبرده‌اند، مرگشان، بسیار حزن‌انگیز و سوزناک است. در بیت زیر برای تیشتر (بز دوساله) صفت نوجوان به کار رفته است تا از طریق این صفت، حس ترحم در شکارچی برانگیخته، و از شکار آن جلوگیری شود. در واقع باید گفت برای اقناع مخاطب، سراینندگان در کنار استدلال و روش عقلانی از روش احساسی استفاده کرده و با برانگیختن احساسات افراد به دنبال رعایت حقوق حیوانات بوده‌اند:

تیر و تیشتر نَوین، تیشتر نوجوونه
تیر و داکس بُوین، سرکش پازنونه
(حسینقلی کریمی، بازفت)

tir ve tištar navanin, tištar nawjavûna / tir ve dâkes bovanin, sarkaše pâzenûna

به این بز دو ساله تیراندازی نکنید؛ به مادرش که پیشرو گله است، تیر بیندازید. توجه به جنس شکار از دیگر شیوه‌های حفظ گونهٔ شکار از جمله بزکوهی بوده است؛ برای نمونه در اشعار ذیل، سراینده به شکارچیان توصیه می‌کند بزهای نر (پازن) را بیشتر شکار و از شکار بزهای ماده (بز) خودداری کنند. برای ترغیب شکارچیان و نهادینه کردن این امر از این دلیل عقلانی و منطقی استفاده می‌کنند که با گوشت شکار، هیچ کس ثروتمند نخواهد شد؛ بنابراین نباید در شکار زیاده‌روی کرد:

۲۰۳

فصلنامه پژوهش‌های ادبی، سال ۱۹، شماره ۷۸، زمستان ۱۴۰۱

ز بُزُونِ یَکِی بَزَن، ز پازَنُونِ چار هیچ کی ز گوشتِ شَکال- وِی- نَنها مال
ز بُزُونِ یَکِی بَزَن، ز پازَنُونِ پَنج هیچ کی ز گوشتِ شَکال- وِی- نَنها گَنج
(ژوکوفسکی، ۱۳۹۶: ۲۲۸)

ze bozūn yaki bezan, ze pāzanūn čâr / hič ki ze gūšte šekâl- vay- nanehâ mâl
// ze bozon yaki bezan, ze pāzanūn panj / hič ki ze gūšte šekâl- vay- nanehâ ganj

از بزها یک رأس و از پازنها چهار رأس شکار کن. هیچ کس از گوشت شکار، ثروت به دست نیاورد // از بزها یک رأس و از پازنها پنج رأس شکار کن. هیچ کس از گوشت شکار، مال و ثروت نیندوخته است.

در میان بختیاری‌ها، توجه به سخن افراد مهتر از رسم‌های پذیرفته شده است؛ بنابراین بر اساس این عرف، سراینده بیت زیر، شعر را از زبان بزرگ شکارچیان روایت می‌کند تا شکارچیان، سخن او را بپذیرند. از زبان شکارچی بزرگ، روایت می‌شود که وی از بزهای ماده شکار نمی‌کند و دیگران نیز باید مانند او به جست‌وجوی بزهای نر در دیگر نقاط دور پردازند:

ای صیادوونِ آی، بیاینِ بریمِ گُه دیر پازَنونه نید و بُز نی‌ونم تیر
(حسینقلی کریمی، بازفت)

ay siyâdūn ay biyâyn berim kohe dir / pāzanūne nēd ve boz nivanom tir

ای صیادان! بیاید به کوه‌های دورتر برویم. پازنها نیست؛ به بزها تیر نمی‌اندازم.
در برخی از ابیات نیز با انسان‌انگاری و ایجاد گفت‌وگو بین بز و پازن به این امر اشاره شده؛ چنانکه در بیت زیر، پازن در مصرع دوم به صورت جمله خبری به موضوع شکار نکردن بز و شکار شدن خودش اشاره کرده است که این شکل بیان، قطعیت موضوع را نشان می‌دهد؛ اینکه واقعاً در گروه شکارچیان، چنین رسمی وجود دارد و بدین ترتیب، این موضوع به صورت عادت‌ی بین شکارچیان در می‌آید:

پازن و بز ای گُهِه بلِ بَجَرُم سیر تا مو واستادَم کس و تونی‌ونَه تیر
(جوهر خیری، بازفت)

pāzan ve boz igohe bel bečarom sir / tâ mo wâstâdam kas ve to nivane tir

پازن به بز می‌گوید بگذار سیر بچرم تا من ایستاده‌ام، کسی به تو تیر نمی‌اندازد.
در فرهنگ بختیاری، شکار در فصل خاصی انجام می‌شد. این امر می‌توانسته است در حفظ گونه‌های شکار نقش مهمی داشته باشد؛ چنانکه در ابیات زیر، شکار در فصل پاییز و اول زمستان مناسب دانسته شده است؛ زمانی که زاد و ولد کمتر انجام می‌شود:

آر ای‌خوی کُشی گانه ز کُهستوو بیست رو ز پاهیز، ده رو ز زمستوو
آر ای‌خوی کُشی ز آی دَربُلندوو سه ماهه پاهیز، ده شو ز زمستوو
آر ایخوی خوری سود پازنونه ده روز ز پاهیز ترخ بکن ز هونه
صیادون آی صیادا! دستون نکنه درد زیدی بی سخت‌پازنی اول برنج‌زرد
(نرغه محبی، اندیکا)

ar ixuy koši gāne ze kohestū / bist rūze pāhiz, dah rūze zemestū // ar ixūy koši ze i dārbolondū / se māhe pāhiz, dah šaw ze zemestū // ar ixūy xori sude pāzenūne / dah rūz ze pāhiz tarx bokon ze hune // siyādūn ay siyād dastetūn nakone dard / zaydi bi saxt pāzeni aval berenj zard

اگر می‌خواهی گاو (صید تنومند) کوهستان را بکشی / اواخر پاییز و اوایل زمستان به این کار پرداز. // اگر می‌خواهی از این حیوانات شاخ‌بزرگ (پازنها) شکار کنی / در فصل پاییز و اوایل زمستان این کار را انجام بده // اگر می‌خواهی از پازنها بهره‌بری / ده روز که از فصل پاییز گذشت خانه را ترک کن. // ای صیادان! دستتان درد نکند / پازنی بزرگ را در وقت دروی برنج شکار کردی.

این باور از قدیم وجود داشته است که مادر طبیعت از فرزندانش در مقابل آسیبهای انسان دفاع می‌کند:

نیرونا یا مادر طبیعت برای حفاظت از فرزندانش به پیش می‌آید و تخریش، موجب تباهی انسان می‌شود. نمونهٔ این برداشت در اساطیر جهان نیز مشهود است؛ اساطیری که در آن آسمان، دریا، خورشید، رودخانه و دیگر عناصر طبیعت، هنگام خطا، خسارت و آسیب از سمت انسان به نیروهای قدرتمند تبدیل شده، و علیه انسان برخاسته‌اند. از دیرباز طبیعت و انسان، همواره در جدال با یکدیگر بوده‌اند؛ هر زمان که انسان بی‌پروایانه به طبیعت حمله کرده است، نیروهای طبیعی نیز مقابله به مثل کرده‌اند و انسان با تمام تلاشی که برای پیروزی در این جدال کرده به شکست محکوم شده و این شکست گاه نتایج جبران‌ناپذیری چون سیل و خشکسالی، کمیابی منابع و مانند آن را در پی داشته است (کیانپور و فیاضی، ۱۳۹۶: ۶۱).

در اشعار عامهٔ بختیاری به گونه‌ای و با دگرذیسی‌هایی، این اعتقاد وجود دارد؛ چنانکه باور است وقتی شکارچی، برخی از گونه‌های جانداران را شکار کند، خود وی یا یکی از اعضای خانواده‌اش کشته خواهد شد. این امر، باعث جلوگیری از شکار کردن این گونه جانداران می‌شده است؛ برای مثال دربارهٔ کبک دری، این نگاه است که چون این پرنده، مقدس و تحت حمایت امامزادگان است، شکارش، موجب مقابله به

مثل می‌شود و در پی شکار این پرنده، خود فرد شکارچی یا خانواده‌اش خواهند مرد:

أَجَلِ عَلِيٍّ رَضَامِ كَوَّغِ دَرِيهِ يَادِغَارِي خَوْدَسِ يِه دَهْدَرِيه
(ژوکوفسکی، ۱۳۹۶: ۲۵۳)

کَيسِ تَالَا كَوَّغِ دَرِ آي! تِيرِ وَ تَوِ وَنَدُمُ دَامِ بَرَه، بَوُومِ بَمُرد، بِيچارَه مَنَدُمُ
کَيسِ تَالَا كَوَّغِ دَرِ آي! تِيرِ وَ تَوِ بَسْتُمُ دَامِ بَرَه، بَوُومِ بَمُرد، بِيچارَه جِسْتُمُ
(کریمی نورالدین وند و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۷۲)

ajale alirazâm kawge dariye / yâdâri xodes be dohdariye // kays tâlâ kawge
dar ay tir ve to vandom / dâm berah, bawûm bemord biçâre mandom // kays
tâlâ kawge dar ay tir ve to bestom / dâm berah, bawûm bemord, biçâre
jestom

اجل فرزندم علی‌رضا، کبک دری است / یادگاری او برای ما یک دختر است. // ای کبک
دری از وقتی که به تو تیر انداختم / مادرم رفت، پدرم مرد، من بیچاره و تنها ماندم. // ای کبک
دری از وقتی که به تو تیر انداختم / مادرم رفت، پدرم مرد، من بیچاره و تنها فرار کردم.
هم‌چنین این باور وجود دارد که نباید شکار بزرگویی و خرس از تعدادی بیشتر
شود؛ چرا که بیشتر از شکار آن مقدار مشخص شده، موجب مرگ شکارچی می‌شود:
اگر شکارچی هزار پازن شکار کند (هزار عدد سمبلیک است)، پازن هزار و یکم رو
به روی او بلند شده و می‌خندد و در آن صورت مرگ چکارچی حتمی خواهد
بود. اگر کسی چهل خرس هم شکار کند، باز مرگ او حتمی خواهد بود؛ لذا
شکارچی باید همیشه از شکار کردن دست بکشد؛ تفنگ خود را غسل بدهد و در
خاک دفن بکند (شهنی، ۱۳۹۲: ghome-lor. Blogfa. com).

این باورها نیز در کمتر شکار کردن نقش مهمی داشته است. در بیت ذیل برای
تأثیرگذاری بیشتر، این باور از زبان صیاد یعنی کسی که خود در این زمینه تجربه دارد و
نتیجه باور را دیده است، روایت می‌شود. نباید شکاری را که به شکارچی نگاه می‌کند،
شکار کرد:

أَشْنِيدُمُ صِيَادِ اِگْدِ مَزَنِ شِكَالِهْ كِه سَرِ جَرْنِيدِ وَ دِيْتِ كِه بَدِ بِيَارِه
(رحمخدا کریمی، بازفت)

ašnidom siyâd egod mazan šekâle / ke sar jarnid o dit ke bad biyâre
شنیدم صیادی می‌گفت صیدی که سرش را برگرداند و تو را دید، شکار نکن؛ چون شگون
ندارد و برایت بدی‌آور است.

بر اساس این باور است که در بیت زیر صیاد، بیان می‌کند پازن سرش را تاب داده
و به صورت شکارچی نگریسته است؛ بنابراین باید از شکار آن خودداری کرد:

_____ بازنمایی هنجارهای فرهنگی محیط‌زیستی در ادب عامهٔ بختیاری

سَر جَرَنی مونه دی، هَندست مَنه ریم فرگ لیش داره و سَر پازن وِلا سیم
(حسینی، ۱۳۷۶: ۱۶۷)

sar jarni mone di, handest mene rim / ferge liš dâre ve sar, pâzan wolâ sim

سرش را برگرداند؛ من را دید و در رویم خندید. پازن در سرش فکر بدی برای من دارد.

اگر شکارچی به شکار آن پردازد، خودش خواهد مُرد:

بُز اَوی و راست تیر، خَندست مَن ریت دَرگشتی و ساکِ دار، دات پَل بُرا سیت

(گل پری علیجانی، بازفت)

boz ovay ve râste tir, xandest mene rit / dargašti ve sâke dâr, dât pal borâ sit

بز به سمت و جهت تیر آمد و در رویت خندید. به سایهٔ درخت بلوط رفتی، مادر برایت

گیسو ببرد (خواهی مرد).

۳-۲ بازتاب هنجارهای فرهنگی مربوط به درختان در ادبیات عامهٔ بختیاری

در فرهنگ بختیاری از درخت برای تأمین نیازهای گوناگون استفاده می‌شود؛ مانند ساخت انواع لوازم خانه، تأمین مواد غذایی برای انسان و دام، دارو، ابزاری برای ساخت خانه، تأمین سوخت، گرما و روشنایی. این نقش مهم و جایگاه ویژهٔ درختان در زندگی بختیاری‌ها، سبب شده است تا باورهای دربارهٔ آنها شکل بگیرد که این باورها در حفظ یا نابودی درختان می‌تواند نقش مهمی داشته باشد؛ چنانکه این نظر وجود دارد که درخت کیگم، یاری‌کنندهٔ کافران بوده است؛ این باور، سبب شده است شکستن این درخت از سوی افراد، مطلوب دانسته شود (رستم قاسمی، بازفت)؛ اما درختانی مانند چنار و انار، جنبهٔ تقدس‌آمیز یافته‌اند (همان) که این موضوع، موجب می‌شود به چنین درختانی کمتر آسیب زده شود. هم‌چنین این باور هست که افتادن از درختان میوه‌داری مانند توت، سبب می‌شود فرد به شکل حیوانی دربیاید (حسینقلی ظاهری، بازفت) که این امر، سبب می‌شده است تا افراد، هنگام رفتن روی شاخه‌های درخت میوه‌دار احتیاط بیشتری کنند و به شاخه‌ها آسیبی نزنند.

در اشعار عامه نیز افراد به شیوه‌های مختلف از قطع کردن درختان منع شده‌اند؛ برای مثال برخی از درختان نماد زندگی جاویدان هستند؛ بدین سبب آنها را مقدس می‌دانند و از قطع کردنشان خودداری می‌ورزند. گفتنی است که این نگرش، مختص به فرهنگ ایرانی است و در اعتقادات گذشته ریشه دارد:

فرهنگ ایرانی، ارزش زیادی برای درختان و گیاهان و حتی رنگ سبز قائل است و هرچه

۲۰۷

فصلنامه پژوهش‌های ادبی سال ۱۹ شماره ۷۸، زمستان ۱۴۰۱

به گذشته بازگردیم، این ارزشها قوی‌تر عمل می‌کرده است. در فرهنگ ایرانی، اصولاً شکستن شاخهٔ سبز و بویژه انداختن درخت سبز را بدشگون و شوم می‌دانسته‌اند. بقایای این باور هنوز نیز در میان روستاییان و عشایر ما وجود دارد. در ادیان ایرانیان نیز، چه در آیین زرتشتی و چه در آیین مقدس اسلام، سفارشهایی در این زمینه هست که این باورهای کهنسال فرهنگی را تقویت می‌کند. هم‌چنین در فرهنگ ایرانی افزون بر آن، نظریات کلی دربارهٔ قطع درختان سبز، قطع برخی از درختان، درختچه‌ها و بوته‌ها بشدت تحریم شده است. درختان، درختچه‌ها و بوته‌هایی که در قالب گیاهان مقدس در فرهنگ ما، همچون بسیاری از فرهنگ‌های کهن دیگر جهان مطرح شده است (فرهادی، ۱۳۹۰: ۲۴).

در فرهنگ بختیاری نمونهٔ درختان تقدس‌آمیز، چنار است که درباره‌اش، این اعتقاد و باور وجود دارد که آب زندگانی خورده و همیشه سبز و زنده است (رحمخدا کریمی، بازفت). بر این اساس مردم کمتر آن را قطع می‌کنند و برای جوانان معمولاً عمری همچون چنار آرزو می‌کنند؛ چناری که از هرگونه آسیب به دور است:

آی جَوون نَوا مرگت و جَوونی چی چنار خورای آو زندگونی
آی جَوون نَوا مرگت همیشه چی چنار خورای آو ز مزگ و ریشه
(رحمخدا کریمی، بازفت)

ay javūn nawâ marget ve javūni / či čendâr xorây awe zendegūni // ay javūn
nawâ marget hamiše / či čendâr xorây aw ze mazg o riše

ای جوان مرگت در جوانی مباد / (ای کاش) مانند چنار آب زندگانی می‌نوشیدی. // ای
جوان مرگت مباد / (ای کاش) همچون چنار از مغز و ریشه آب می‌خوردی.

گفتنی است که قطع درخت، بیشتر در اشعار سوگ بختیاری بازتاب یافته است که این امر، می‌تواند این نگرش ناخودآگاهانه را در فرهنگ بختیاری نشان دهد که به طور کلی، درخت نماد زندگی و قطع درخت با مرگ در پیوند و یادآور آن است؛ بدین سبب افراد از قطع درختان منع شده‌اند و برای افرادی که شاخه‌های تر و تازهٔ درختان را قطع می‌کنند، جز مرگ و بدبختی سرنوشتی متصور نیستند:

سه کس حالس نی بو خَش گرُبر و تَربر و خایه‌کَش
(حسینقلی کریمی، بازفت)

se kas hâles nibū xaš / garbore o tarbor o xâyekaš

سه گروه حالشان خوش نمی‌شود: کسانی که مدام عسل کوهی را برداشت می‌کنند. کسانی که درختان سرسبز را می‌برند و کسانی که حیوانات را اخته می‌کنند.

شاخهٔ نورستهٔ درخت، معمولاً نماد جوانی است و جوانان فوت‌شده را به آن تشبیه

_____ بازنمایی هنجارهای فرهنگی محیط‌زیستی در ادب عامهٔ بختیاری

می‌کنند که این نوع تشبیهات نیز نشان می‌دهد همان‌گونه که مرگ جوان دردناک است، شکستن شاخه‌های نورسته نیز نامناسب است. در واقع با بیان این شباهت‌ها جهان انسان و حیوانات و گیاهان به هم نزدیکتر می‌شود و انتظار می‌رود رفتار با عناصر طبیعت مانند رفتار با انسانها باشد:

باغون باغ ز باغم چه چیدی؟ ترکه بیدِ نرووی ز باغم بُریدی
باغون باغ ز باغم چه داری؟ ترکه بیدِ نرووی ز باغم اشکنادی
ترکه بیدمُ آی، ترکه بیدِ نوگو بُریسه نالآحخی، که لآحخس بو
(نرکه محبی، اندیکا)

*bâjevûne bâz ze bâjom çe çidi? / tarke bide nawrûvi ze bâjom boridi //
bâjewûne bâz ze bâjom çe dâri? / tarke bide nawrûvi ze bâjom eškenâdi //
tarke bidom ay, tarke bide nawgû / borise nâlâhxi, ke lahaxes bû*

ای باغبان باغ! از باغ من چه چیدی؟ شاخهٔ نورستهٔ بیدی از باغم بریدی. // ای باغبان باغ!
(خدا) با باغ من چکار داری؟ شاخهٔ نورستهٔ بیدی از باغم را شکستی. // ای ترکه بید من! ای
ترکه بید نوجوان! انسان نالایقی که لیاقت ندارد، آن را بریده است.

فرد فوت‌شده، «سایهٔ سر افراد» (حمایت‌کننده از آنان) بوده است. با مرگش، افراد
سایهٔ سر خود را از دست می‌دهند. درخت نیز سایه‌گستر برای افراد، و از این نظر، بین
آن دو شباهت هست. در واقع درخت نماد انسان، سایه‌اش، مظهر زندگی و قطع
کردنش، نماد مرگ است؛ بنابراین از آنجا که قطع کردن درختان، تداعی‌کنندهٔ مرگ
است، این نگرش می‌تواند در جلوگیری از آسیب رساندن به درختان نقش مهمی داشته
باشد:

ای درخته مبرین، آی آره‌داروو تا و ساکس بشینن شیون و باروو
آی درخته مبرین، آی آره دو سر تا و ساکس بشینن ای دا و دهدر
سه درخته ساخشن رز و بید و انجیر بد نوینه مرد خو، ساس و سر ایل
سه درخته ساخشن رز و بید و گردو بد نوینه مرد خو، ساس و همه‌مو
چندارا ساخشن، بیدا ساھوارن مو ز او دُرگل که گگو چی تو دارن
(گل‌پری علیجانی، بازفت)

*I deraxte maborin, ay aredârû / tâ ve sakes bešinen šivan ve bârû // I deraxte
maborin, ay are dosar / tâ ve sâkes bešinen I dâ o dohdar // se deraxte sâ
xašen raz o bid o anjir / bad navine merde xû sâs ve sare il // se deraxte sâ
xašen raz o bid o gerdû / bad navine merde xû sâs ve hamamû // çendârâ sâ
xašen, bidâ sâ howâren / mo ze û dorgal ke gagû çi to dâren*

ای کسانی که اره دارید، این درخت را نبرید / تا عزاداران و شیون‌داران در سایه‌اش بنشینند. // ای کسانی که اره تیزی دارید / این درخت را نبرید تا مادر و دختر در سایه‌اش بنشینند. // درخت انگور، درخت بید و درخت انجیر، سه درختی‌اند که سایه‌ای خوش دارند / مرد خوب، بد نبیند تا سایه‌اش بر سر ایل و طایفه باشد. // درخت انگور، درخت بید و درخت گردو، سه درختی‌اند که سایه‌ای خوش دارند / مرد خوب بد نبیند تا سایه‌اش بر سر همه ما باشد. // چنارها سایه‌خوش، بیدها سایه‌هموار هستند / خوشا به حال دخترانی که برادرانی چون تو دارند.

۴-۲ بازتاب هنجارهای فرهنگی مربوط به پرندگان در ادبیات عامه بختیاری

درباره پرندگان در ادب عامه بختیاری، دو نگاه مثبت و منفی وجود دارد؛ چنانکه در مثلها و اشعار، کلاغ نماد انسانهای عیب‌ناک، ولی بلبل پرنده بهشتی است (قنبری، ۱۳۸۶: ۱۰۱ و ۱۰۰). این نوع نگاه، رفتارهای مختلفی را به دنبال دارد و سبب می‌شود افراد برخی از پرندگان را مظلوم بدانند و برخی دیگر را شایسته شکار و آسیب‌رساندن.

علاوه بر شکار پرندگان از آسیب‌های دیگری که می‌توان به پرندگان رساند، خراب کردن لانه‌های آنها هنگام تخم‌گذاری است. در اشعار عامه بختیاری، این موضوع بازنمایی منفی داشته و از افراد خواسته شده است تا کاری به لانه پرندگان نداشته باشند. معمولاً برای ترغیب افراد، از دلایل اخلاقی استفاده و بیان می‌شود که برخی از پرندگان جنبه تقدس‌آمیز دارند؛ بنابراین آسیب‌زدن به آن‌ها، پیامدهای ناگواری برای فرد به دنبال دارد و در برخی مواقع به موضوع ضعیف و ناتوان بودن پرندگان اشاره می‌شود که این امر، نشاندهنده دلایل احساسی برای اقناع مخاطب است؛ برای مثال در نمونه زیر از زبان بلبل به عنوان پرنده باغ بهشت به افرادی که لانه‌اش را خراب می‌کنند، نفرین می‌شود که خداوند آنان را بکشد:

گَلَم ز گِل شَهی، اَوَم ز خُرَاسو ~ بَچله لونه‌وریز خدا کُشاسو ~
(حسینقلی کریمی، بازفت)

gelom ze gel šahi, awom ze xorâsû / bačale lornevariz xošâ košâsû

خاک و گل لانه‌ام از خاک سیاه‌رنگ و آب را از خراسان آورده‌ام. بچه‌هایی که لانه‌ام را خراب می‌کنند، خدا آنان را بکشد.

این باور در فرهنگ بختیاری هست که اگر فردی به دیگری آسیب برساند، گناهان فرد آسیب‌دیده برای فرد آسیب‌رسان نوشته می‌شود که بر این اساس، نفرین «دین به نا:

_____ بازنمایی هنجارهای فرهنگی محیط‌زیستی در ادب عامهٔ بختیاری

گناه بر گردن» رواج یافته است و افراد به دیگران کمتر آسیب می‌رسانند. در بیت زیر نیز بر مبنای این باور، بیان می‌شود که گناه پرنده بویژه بلبل برای افرادی است که لانه‌اش را خراب کرده‌اند:

گَلَم ز گِل شَهی، اَوُم ز خُرَاسو بَچله لونه‌وریز دَینم و ناسو
(رحمخدا کریمی، بازفت)

gelom ze gel šahi, awom ze xorâsū / bačale lūnevariz daynom ve nâsū
خاک و گل لانه‌ام از خاک سیاه‌رنگ و آب را از خراسان آورده‌ام. بچه‌هایی که لانه را خراب می‌کنند، دَینم (گناه)م بر عهدهٔ آنان باد.

۲-۵ بازتاب نگرش مربوط به مشاغل آسیب‌رسان به جانوران در ادبیات عامهٔ بختیاری
مشاغل مختلفی در ارتباط با حیوانات، پرندگان و گیاهان در فرهنگ بختیاری وجود دارد که برخی از آنها از آنجا که موجب آسیب رساندن به موجودات زنده و قطع نسل آنان می‌شود، جزو شغل‌های منفور است و افراد کمی به چنین مشاغلی گرایش می‌یابند. در اشعار عامه به برخی از این مشاغل مانند کوره بُر، جوجه‌گیر و اخته‌کننده اشاره شده است. «کوره بُر» کسی است که برای بیرون آوردن عسل در کوه اقدام می‌کند. دربارهٔ او، این باور هست که وی تمام عسل جمع‌آوری شدهٔ زنبورها را از کوره -جایی که زنبور لانه‌سازی کرده است- درمی‌آورد و موجب مرگ زنبورها در زمستان می‌شود؛ بدین سبب خود سرانجام خوبی نخواهد یافت. درمورد جوجه‌گیر- کسی که به شکار جوجه‌های پرندگان می‌پردازد- نیز این اعتقاد هست که وی به سبب گرفتن و کشتن جوجه‌های پرندگان، بهره‌ای از زندگی نخواهد برد و با ناکامی خواهد مرد. نگاه به خایه‌کش- کسی که رگ مربوط به عمل جنسی حیوانات نر را قطع می‌کند- نیز چون موجب قطع نسل حیوانات می‌شود، منفی است:

سه کس حالس نی بو خش کوره‌بُر، جیجه‌گر و خایه‌کش
(جوهر خیری، بازفت)

se kas hâles nibū xaš / korebore o jizjeger o xâyekaš
سه گروه حالشان خوش نمی‌شود: کسانی که مدام عسل کوهی را برداشت می‌کنند و کسانی که جوجه‌ها را می‌کشند و کسانی که حیوانات را اخته می‌کنند.

۲-۶ بازتاب موضوع شیوهٔ دوشیدن دامها در ادبیات عامهٔ بختیاری
دام در اقتصاد عشایر بختیاری نقش مهمی دارد؛ چنانکه از شیر آنها، محصولات مختلفی

به دست می‌آید که از طریق مصرف مستقیم یا فروش آنها، عشایر بختیاری، نیازهای زندگی خود را تأمین می‌کنند؛ از جمله این مشاغل، استفاده از شیر گوسفندان و تولیدات لبنی است. در فرهنگ بختیاری به افراد اجازه داده نمی‌شود تمام شیر دامها را بدوشند تا بزغاله‌ها، بره‌ها و گوساله‌ها نیز بتوانند از شیر مادر استفاده کنند که این امر، نشان از این اندیشه دارد که حیوانات نیز حق حیات دارند. از جمله شیوه‌های دوشیدن حیوانات بویژه گاو در فرهنگ بختیاری، این گونه است که ابتدا گاو را می‌دوشند و سپس گوساله را در پیش گاو رها می‌کنند تا گاو، شیر خود را که برای گوساله نگه‌داشته است، رها کند. دوباره فرد شروع به دوشیدن گاو می‌کند که در اصلاح عامه به این شیوه، «وادوش» می‌گویند. این عمل سبب می‌شود تا گوساله نتواند از شیر مادر استفاده کند و دچار ضعف جسمانی شود؛ بدین سبب این عمل، بازنمایی منفوری در اشعار عامه دارد به گونه‌ای که گفته می‌شود افرادی که چنین کاری می‌کنند در جهان دیگر مجازات خواهند شد:

آر ای خوی سر خورِس بگرین گوش حقِ شون و حقِ سگ و شیرِ وادوش
(جوهر خیری، بازفت)

ar ixūy sare xawres begeri gūš / haye šūn o haye sag o šire wādūš

اگر می‌خواهی از قبرش خبر داشته باشی، بین حق شبان و سگ و گوساله را داده است.

۷-۲ بازنمایی تأثیر باورهای مربوط به آفرینش بر عناصر طبیعت در ادب عامه بختیاری در فرهنگ بختیاری، برخی از جلوه‌های طبیعت، مسخ‌شده انسانهای خوب و بد دانسته شده است که این نوع نگرش، سبب می‌شود تا با آن عناصری که مسخ‌شده انسانهای خوب هستند، برخورد از روی ترحم، و بدین سبب از آسیب زدن و شکار کردن آنها دوری شود؛ چنانکه درباره پرنده «کچی بتی» (فاخته)، این نظر هست که این پرنده، عروس عمه‌اش بود. هنگامی که شیر گوسفندان و بزغاله‌ها را می‌دوشید به سبب کف روی شیر، شیر زیاد به نظر می‌رسید؛ اما هنگامی که شیر را به خانه می‌برد، به دلیل فرونشستن کف روی شیر، شیر کم می‌شد. عمه‌اش به او تهمت زد که شیر را از روی عمد می‌ریزد؛ بدین سبب او را اذیت می‌کرد. دختر که از این مسئله رنج می‌برد از خدا خواست او را به پرنده‌ای تبدیل کند تا از دست عمه‌اش راحت شود. خداوند نیز او را به پرنده کچی بتی تبدیل کرد (صفری، ظاهری و رئیسی، ۱۳۹۰: ۳۳۷). گذشته از موضوع آموزش چگونگی روابط اجتماعی درست در خانواده‌ها از طریق این حکایت، امروزه

_____ بازنمایی هنجارهای فرهنگی محیط‌زیستی در ادب عامهٔ بختیاری

دربارهٔ این پرنده در قوم بختیاری نگاهی مهربانانه وجود دارد و همین نگاه موجب می‌شود تا کسی به این پرنده آسیب نزند.

رفتار با حیواناتی که مسخ شدهٔ انسانهای بد هستند، متفاوت است. دربارهٔ گراز این داستان رایج است که ابتدا گراز مردی بود. روزی موهای بزهایش را می‌برید که دید مرد سیدی به سوی خانه‌اش می‌آید. برای اینکه چیزی به مهمان ندهد - اشاره به رسم نذری دادن به سیدها در فرهنگ بختیاری-، به زیر موهای بریده شده، خود را پنهان کرد. مرد سید هنگامی که به خانهٔ آن مرد آمد با عصای خود بر او زد و از خداوند خواست او را به موجود درنده‌ای تبدیل کند. خداوند نیز او را به شکل گراز در آورد (همان: ۳۳۶). این نوع نگرش در اساطیر ریشه دارد و حتی مخصوص به فرهنگ بختیاری نیز نیست؛ چنانکه در اساطیر دیگر ملل مثلاً سلتی چنین نگرشی دیده می‌شود:

یکی از رشته‌های نیرومند و ثابتی که در سراسر نخستین اسطوره‌های مکتوب سلتی حضور دارد، مفهوم حیوانات جادویی طلسم شده است که می‌تواند منشئی ماوراء طبیعی داشته باشد. شاید خدایانی تغییر شکل یافته یا انسانهایی باشند که به عنوان انتقام یا مجازات به حیوانات تبدیل شده‌اند؛ موجوداتی از قبیل تورخ توویت، پادشاه ستمگر به گراز تبدیل شد (گرین، ۱۳۷۶: ۸۲-۸۱).

سبب می‌شود افراد دربارهٔ این نوع حیوانات نگرش مثبتی نداشته باشند و حتی در شکار کردن آنها زیاده‌روی کنند و این امر موجب انقراض این گونه‌ها می‌شود.

۲۱۳

فصلنامه پژوهش‌های ادبی سال ۱۹ شماره ۷۸، زمستان ۱۴۰۱

۳. نتیجه‌گیری

جوامع عشایری مانند بختیاری‌ها می‌توانند بر محیط‌زیست نقش و تأثیر زیادی داشته باشند که آنان خود برای چگونگی مصرف از طبیعت و ارتباط با آن، هنجارهای فرهنگی مختلفی وضع کرده‌اند. این هنجارها نیز در ادبیات عامهٔ آنان بازنمایی شده که در این پژوهش به بررسی نقش محیط‌زیست در خلق ادبیات عامهٔ بختیاری، بازتاب هنجارهای فرهنگی مربوط به محیط‌زیست در این ادبیات و نقش این هنجارها در حفظ محیط‌زیست یا آسیب‌زدن به آن پرداخته شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد ادبیات عامهٔ بختیاری، ادبیاتی حیوانی- گیاهی است و بسیاری از گونه‌های مختلف شعر، مثل و قصه‌ها، در ارتباط مستقیم با مسائل محیط‌زیستی خلق شده‌اند؛ مانند اشعار کوچ و برزگری و در بسیاری از این گونه‌ها، عناصر طبیعت، دستمایهٔ افراد برای تصویرسازیها

و انتقال مفاهیم مختلف بوده است.

در قوم بختیاری برای چگونگی استفاده از محیط‌زیست و ارتباط با آن نیز هنجارهای فرهنگی مختلفی وضع شده است؛ چنانکه با تکیه بر دلایل اخلاقی، عقلانی و احساسی از افراد خواسته می‌شود در شکار کردن زیاده‌روی نکنند و از شکارچیان خواسته می‌شود برای حفظ گونه‌های شکار به سن و جنس نخچیر و زمان شکار توجه نشان دهند. هم‌چنین حیوان‌آزاری، نامطلوب جلوه داده شده است و با وضع معیارهای اخلاقی، افراد را از این امر بازداشته‌اند. تقدس و نماد زندگی قرار گرفتن برخی از درختان، سبب شده است تا در این فرهنگ، درخت جایگاه خاصی داشته باشد و از قطع کردن برخی از آنها خودداری شود. با آوردن دلایل احساسی از کودکان خواسته می‌شود که به پرندگان آسیب نزنند و لانه‌های آنها را خراب نکنند. در زمینه دوشیدن حیوانات، این باور هست که فرد زیاده‌روی‌کننده در این زمینه در دنیا و آخرت رستگار نخواهد شد. برخی از مشاغل که موجب قطع نسل حیوانات و آسیب‌زننده به ادامه زندگی آنها است، بازنمایی منفی دارد. در فرهنگ بختیاری، بسیاری از گونه‌های جانوری دگردیسی شده انسانها دانسته شده‌اند که این امر، سبب می‌شود با جانورانی که دگردیسی شده انسانهای خوب هستند با مهربانی و از روی ترحم رفتار شود؛ با وجود این در این فرهنگ، برخی از باورها می‌تواند نتایج زیانباری برای محیط‌زیست به همراه داشته باشد؛ چنانکه حیواناتی مانند گراز و خرس را دگردیسی شده انسانهای بد می‌دانند؛ بنابراین در شکار آنها زیاده‌روی می‌شد/ می‌شود یا قرار گرفتن جانورانی مانند کلاغ به عنوان نماد شومی و عیبناکی، موجب نگاه منفی به این پرنده شده است.

پی‌نوشت

۱. افرادی که برای گردآوری اشعار با آنان مصاحبه شد: بازفتی کریمی، ۷۵ ساله، بازفت؛ حسینقلی کریمی، ۷۰ ساله، بازفت؛ جواهر خیری، ۷۵ ساله، بازفت؛ نرجه محبی، ۶۷ ساله، اندیکا؛ گل‌پری علیجانی، ۶۶ ساله، بازفت؛ رحمخدا کریمی، ۶۵ ساله، بازفت.

فهرست منابع

آئی‌زاده، علی؛ (۱۳۹۸) چشمه در فرهنگ مردم ایران؛ تهران: انتشارات مرکز تحقیقات صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران.

_____ بازنمایی هنجارهای فرهنگی محیط‌زیستی در ادب عامهٔ بختیاری

امین‌زاده، بهناز؛ (زمستان ۱۳۸۱) «جهان‌بینی دینی و محیط‌زیست درآمدی بر نگرش اسلام به طبیعت»؛ *محیط‌شناسی*؛ دورهٔ ۲۸، ش ۳۰، ۹۷-۱۰۶.

بیتس، دنیل، پلاگ، فرد؛ (۱۳۸۷) *انسان‌شناسی فرهنگی*؛ ترجمهٔ محسن ثلاثی؛ تهران: علمی.

تمیم‌داری، احمد؛ (۱۳۹۰) *فرهنگ عامه*؛ تهران: مه‌کامه.

حسینی، بیژن؛ (۱۳۷۶) *اشعار و ترانه‌های مردمی بختیاری به انضمام شرح جنگ‌ها و حماسه‌ها*؛ اصفهان: انتشارات شهسواری اصفهان.

ذوالفقاری، حسن؛ (۱۳۹۶) *زبان و ادبیات عامهٔ ایران*؛ تهران: سمت.

زیف، هوبرت؛ (۱۳۹۲) «وضعیت نقد بومگرا و نقش ادبیات به عنوان بوم‌شناسی فرهنگی»؛ *دربارهٔ نقد بومگرا*؛ گردآوری، مقدمه و ویرایش زهرا پارساپور؛ تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

ژوکفسکی، والتین؛ (۱۳۹۶) *موادی برای مطالعه گویش بختیاری*؛ ترجمه و اضافات مریم شفق‌ی و سید مهدی دادرسی؛ تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی.

شبییری، محمد؛ (تابستان ۱۳۹۶) «بررسی نقش سبک‌های تفکر در نگرش و رفتار محیط‌زیستی دانش‌آموزان دبیرستانی»؛ *فصلنامهٔ تعلیم و تربیت*؛ س ۳۳، ش ۲، ص ۶۱-۶۶.

شهنی، ارسلان؛ (۱۳۹۲) «آئین‌های شکارگری در فرهنگ بختیاری»؛ *ghome-lor. Blogfa. Com*.

صالحی، صادق و همکاران؛ (پاییز و زمستان ۱۳۹۲) «آموزش و پرورش و محیط‌زیست (نگرش، آگاهی و رفتارهای زیست محیطی دانش‌آموزان»؛ *مجلهٔ علوم تربیتی*؛ س بیستم، دورهٔ ششم، ش ۲، ص ۱۷۱-۱۹۰.

صفری، جهانگیر، ظاهری عبده‌وند، ابراهیم، رئیس‌ی، حجت‌الله؛ (تابستان ۱۳۹۰) «نگاهی به آفرینش در قصه‌های عامهٔ استان چهارمحال و بختیاری»؛ *مجموعهٔ مقالات همایش ملی ادب محلی و محلی سرایان ایران زمین*، یاسوج، ص ۳۳۴-۳۳۹.

فرهادی، مرتضی؛ (تابستان ۱۳۹۰) «بحران محیط‌زیست در ایران و لزوم بازنگری به دانش‌های مردمی راهکارهای فرهنگ ملی»؛ *کتاب ماه علوم اجتماعی*؛ ش ۴۱، ص ۱۶-۳۱.

فرهی فریمانی، مریم، حقیقت‌بین، مهدی؛ (تابستان ۱۳۹۵) «واکاوی ادراک ایرانیان در مواجهه با طبیعت»؛ *فصلنامهٔ شهر ایرانی اسلامی*، ش ۲۴، ص ۳۳-۴۲.

قنبری عدیوی، عباس؛ (زمستان ۱۳۸۶) «پرنده‌گان در فرهنگ عامه بختیاری»؛ *نحوای فرهنگ*، ش ۴، ص ۹۵-۱۰۶.

کریمی‌نورالدین‌وند، روح‌الله، رضایی، حمید، درودگریان، فرهاد؛ (بهار ۱۳۹۹) «تحلیل محتوایی

اشعار صیادی در فرهنگ بختیاری؛ دو ماهنامه فرهنگ و ادبیات عامه؛ س ۸، ش ۳۱، ص ۱۵۷-۱۸۲.

کوئن، بروس؛ (۱۳۹۱) **میانی جامعه‌شناسی**؛ ترجمه غلامعباس توسلی و رضا فاضل؛ تهران: سمت.

کیانپور، معصومه و فیاضی، مریم‌سادات؛ (پاییز و زمستان ۱۳۹۶) «مضامین زیست محیطی در اشعار گیلکی، بر اساس رویکرد نقد بومگرا»؛ **ادبیات پارسی معاصر**؛ پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی؛ س هفتم، ش سوم، ص ۴۳-۶۹.

گرین، میراندا جین؛ (۱۳۷۶) **اسطوره‌های سلتی**؛ عباس مخیر؛ تهران: نشر مرکز.

